

Ջարմուրելն էր շարժի եկած օրը.
Սար ու ձոր իրար դիպաւ, ասեմ որը,
Մերը¹ որդուն՝ որդին մոռացաւ հօրը,
Սարապիւնք էր նայելիս Մասրայ ձորին:

Էս պատիմն ամենն էր մեր մեղիցը,
Արարատեան սարը շարժեց տեղիցը,
Տակովն արեց, մարդ չի պրծաւ գեղիցը,
Ո՛չ Հայ, ո՛չ Թուրք, ո՛չ Ջրհուտ, ո՛չ Ասորին:

Լերին քակեալ, բրնձաց որոտաց ձորը,
Ալմիշ էլաւ² եկաւ ձիւնաբեր ջուրը,
Հոսեաց՝ տարաւ վանքն աւագան աղբիւրը,
Դիւի³ հաւաքեց՝ ամեց յանդունդըս խորին:

Բարկացել էր մեր Արարիւն էս հետին,
Իրար դիպաւ՝ շարժեց երկինքն ու գետին,
Չի խնայեց սուրբ Յակովբ Հայրապետին⁴,
Որ քեռի⁵ էր Լուսաւորիչ Գրիգորին:

Ակոռին էր աշխարհիս մի նշանը.
Չի պաննելով Աստուծոյ պատուիրանը,
Անմեղ տեղը կորաւ չորս հազար ջանք⁶:
Թէ լսէին աստուածային սուրբ բանը,
Թեզ կու լսէր դարձ եկած մեղաւորին:

Խրատ առէք՝ կարգացէք Աստուծոյ Գիրը,
Լաւ ճանաչէք ձեր ճանապարհն ու փիրը⁷,
Փառք տուցէք՝ մեկէ⁸ չբզայ էս բիրը⁹,
Պաշտօնացէք Աստուածամուտ Արտին:

Նոյ վայր իջաւ տապանովն այս Սարումը,
Յակովբ Հայրապետն աղօթեց քարումը.
Հագար ուր հարիւր քառասուն տարումը
Էս պատիմն եկաւ յունիսի քսան օրին:

Մարդ չիմացաւ խեղճ Ակոռու նշանը,
Դարբեղիւս¹⁰ բնկաւ ամեն մի քարը:
Խրատ առէք, դուք էլ մեք գործել¹¹ չարը,
Էս նախնարն արաւ Աղամ Ագրաբը:
Միշտ փառք տուէք ձեր անմահ բազաւորին:

Բ.

Ո՛վ սիրելիք՝ կենալ մեք¹² դուք էս փուլ աշխարհիս մեջը,
Երբանք ճգնուրին անենք ետրանի¹³ լեռ քարի մեջը.
Հայր Աբրահամու նման միշտ ման գանք¹⁴ ոչխարի մեջը,
Հոգւոյ վախճող մարդ՝ ո՛չ կենալ էլլարի մեջը¹⁵:

Ո՛վ սիրելիք, աշխարհիս ամենայն բանը փուլ,
Թօլ այ բլնում¹⁶ չխարի պէս՝ գնում դեմքանը¹⁷ փուլ,
Մեռնողի համար կ'լինի ոսկեղէն մաղանը¹⁸ փուլ,
Կ'փարարեն կատաւմ՝ կ'ձգեն մաղարի¹⁹ մեջը:

Արդար մաքուր մնալն՝ խիստ գովական բան կ'լինի,
Մարմնոյն օգտաւետ ոք՝ հոգւոյն խիստ զեան կ'լինի,
Վերջի ատենը գալուս՝ ուղիղ դատաստան կ'լինի,
Կ'նրամայի Տէրը, գձեցէք վառ կրակի մեջը:

Ագրար Աղամն եմ խեղճացել՝ կեանք չունիմ հեշ մեկ սանար,
Թայանքս²⁰ չար այ բնկել՝ դուլմարն²¹ այ գլխիս դանար²².
Էլ ոն ց²³ ապրեմ աշխարհիս՝ դուք խրատեք՝ ջամանար²⁴.
Ի մանկութենէ մինչեւ ցայսմ՝ եմ անուգարի մեջը²⁵:

ԵԳԵՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, ԱՅՍԻՆՔԷ ՀԱՅԿԱԶՈՒՆՔ ԿՈՎԿԱՍ ԼԵՐԱՆՑ:

Կովկաս լեռները Սեւ ծովուն գրեթէ բոլոր հիւսիսային եւ արեւելեան եզերքը բռնած են ու մինչեւ Կասպից ծովը կրճատին, եւ գլխաւոր բնակիչներն են — ինչպէս որ յայտնի է — Եգերացիք կամ Ձերքեզք, Ափխազք կամ Ապազացիք, Վիրք, Մեկոեթք, Լազք կամ Լազիկեցիք, եւ ուրիշ մանր ազգեր ու ժողովուրդներ:

Շատին անձանօք է որ նոյն Կովկաս լեռանց արեւմտեան ծայրերը, Կուպան գետին ձախակողմը՝ Եգերաստան կամ Ձերքեզի երկիր համարուած լեռներուն ու դաշտերուն մեկ մասին բնակիչները Հայ են՝ գրեթէ ինքնագլուխ, եւ Արմաւիր

անունով քաղաք մը ունին: Ասոնց վրայ կարծի որ համառօտ տեղեկութիւն մը զենեք հոս՝ ռուսերէն գրուածքէ մը քաղելով, գոր Պ. Սարգիս Ղահրամանեան Յովհաննեսեանց ազգասէր Ղարաբաղի բարեկամնիս հաղորդեց մեզի:

Այս Եգերահայք, կամ ինչպէս իրենք կըսեն՝ Ձերքեզ - Հայք՝ կը պատմեն աւանդութեամբ քէ իրենց նախնիքը Խրիմն, Տրապիզոնէն, Սինոպէն ու Տաճկաստանի ուրիշ նաւահանգիստներէն գնացեր են հոն: Ասկէց 200 տարի առաջ այն տեղերուն Հայ վաճառականները առուտորի համար Ձերքեզի երկիրը երբայով ու գալով, լեռնա-

¹ Մայրը:

² Ագուր, վագեց:

³ Բոլորովին:

⁴ Ս. Յակոբայ վանքին:

⁵ Մօրաբնորդի:

⁶ Ճան, հոգի:

⁷ Գլուխ, գլխաւոր:

⁸ Մեկմալ, մեկմըն ալ:

⁹ Նետ, հարուած, պատիւ:

¹⁰ Տիրուցան:

¹¹ Մի գործէք:

¹² Մի կենար:

¹³ Նապանի, անապատ, վայրենի:

¹⁴ Պարտինք, շրջինք:

¹⁵ Օտարաց, ժողովրդաց, բազմութեան մեջ:

¹⁶ Կըղանայ, կը պարտի:

¹⁷ Շրջան:

¹⁸ Մատեն, հանք:

¹⁹ Մաղարայի՝ քարանձաւի մեջ կը ձգեն:

²⁰ Թալէ, բաղ:

²¹ Տէվլէթ, բարեբախտութիւն:

²² Կարօտութիւն, խեղճութիւն:

²³ Ի՛նչպէս:

²⁴ Ճէմաթ, ժողովուրդ:

²⁵ Ողբ ու լացի մեջ:

կան իշխաններուն հետ բարեկամացեր ու տեղացոց սովորութիւններուն վարժեր են . այնպէս որ անոնց բոլոր վաճառականութիւնը Հայոց ձեռքը անցեր է : Կամաց կամաց այնչափ սիրելի եղեր են Հայերը Ձերքեզի իշխաններուն որ գանձեր իրենց երկրին մէջ բռնելու մտքով՝ շատ Հայ երիտասարդներու իրենց աղջիկները հարսնացուցեր են : Այն ատենները այն կողմի Ձերքեզները դեռ մանմետական չէին , այլ իրենց հաւատքը քրիստոնէութենէ , կոապաշտութենէ ու մանմետականութենէ ձեռացած խառնուրդ մըն էր . ուստի դեռ սովորութիւնաւ չունէին անոնք Հայոց *կեալուր* ըսելու՝ ինչպէս որ ետքերն սկսան ըսել :

Տրապիզոնի ու Սինոպի Հայերէն շատ մարդիկ , ետքն ալ Խրիմէն շատ մը հարուստ անձինք , լսելով քէ Ձերքեզի երկիրը գնացող Հայերը մեծ հանգստութեան ու պատուոյ մէջ են , հետ զհետեւ անցան տեղափոխուեցան . շատ սիրով ընդունուեցան Ձերքեզներէն ու փեսայացան անոնց , բայց այս պայմանով որ իրենց հարսերն ալ մկրտուին քրիստոնէայ ըլլան , եւ Ձերքեզ իշխանները ամենեւին չխառնուին իրենց հաւատքին . բողտան որ ամենայն ազատութեամբ իրենց կրօնական պաշտամունքը եւ եկեղեցական հանդէսները կատարեն : Ձերքեզներն ալ որովհետեւ այն ատենները ատելութիւն մը չունէին քրիստոնէից դէմ , մանաւանդ քէ քրիստոնէական հաւատոյ նշաններ ալ պահած էին մէջերնին , խօսք տուին որ ոչ միայն Հայոց աստուածապաշտութեանը արգելք չըլլան , այլ եւ բողտան որ քաղաքական խնդիրներն ու դատաստաններն ալ Հայք իրենց մէջ որոշեն , ու իրենք զիրենք ուզածնուն պէս կատարեն :

Այնուհետեւ համարձակ ցրուեցան Հայերը լեռնականաց *աւուլներուն*՝ այսինքն գեղերուն մէջ , խնամութիւն ըրին անոնց հետ , ու քանի գնացին շատցան . այնպէս որ շատ աւուլներուն բնակչաց մեծ մասը Հայ եղաւ , եւ ամէն մէկ աւուլին մէջ եղած Հայերուն զխաւորը *երէցփոխան* կըսուէր , երբեմն ալ *Քամատա* , երէցփոխան ըսուելուն պատճառ այս էր որ Հայերը այն կողմերը տեղափոխուած ատեննին չէին կրնար հետերնին միշտ քանանայ ունենալ . քանանան մէկ աւուլին հոգեւոր պիտոյքը հոգալէն ետեւ մէկալին կերբար ; եւ իր տեղը փոխանորդ կըղնէր ժողովրդեան հաւնած մէկ անձը , որ դատաստանները կըկտրէր , երբեմն ալ եկեղեցական պաշտամունք անգամ կըկատարէր :

Ձերքեզները Հայերուն *գօծապ*՝ այսինքն *հիւր* անունը կուտային . որ իրենց մէջ *բարեկամ* ըսելու չափ զօրութիւն ունի . վասն զի հիւրասիրութիւնը իրենց համար մինչեւ հիմա ալ սրբազան պարտք մըն է . Հայերն ալ այն հիւրասիրութեան ուժովը ամենեւին ներքին կամ արտաքին թշնամիներէ վախ չունէին : Ձերքեզներուն այլ եւ այլ ցեղերը իշարու դէմ պատերազմ ալ ունենային՝ Հայերուն ամենեւին վնաս մը չէր հասներ :

Ձերքեզ իշխանները քիչ ատենէն իրենց Հայկազն հիւրերուն *էօզալէն* այսինքն *ազնուական* ըսուելու պատիւն ալ տուին . ասով իրաւունք ունեցան Հայերն ալ գերիներ ունենալու , եւ մինչեւ յիսուն տնուոր գերի ունեցող Հայեր կային մէջերնին . բայց այս պատճառաւ իրենց քաղաքական ազատութիւնը քիչ մը պակսեցաւ . վասն զի գերիները ատեն ատեն գանգատ կընէին նոյն տեղի Ձերքեզ իշխանին իրենց տ'երերուն դէմ . իշխանն ալ՝ երբ դաժան մարդ հանդիպէր , շատ նեղութիւն կուտար տէրերուն . քեպէտ եւ Հայերն ալ ոչ միայն իշխանութիւն ունէին իրենց գերիները ծախելու կամ նաեւ մեռցընելու , այլ եւ ուզած ատեննին մէկ Ձերքեզ իշխանի մը ձեռքին տակէն ելլելով՝ ուրիշի պաշտպանութեանը տակ մտնելու . բայց մինակ իրենց ընտանեօքը . իսկ գերիներն ու իրենց ստացուածքը չէին կրնար հետերնին տանիլ : Ռուս հեղինակին կարծեօքը՝ Հայերը պատճառ եղած են կերպով մը Ձերքեզներուն մէջ գերեվաճառութեան ամօրապարտ առուտութիւն ծաղկելուն , բայց իր այս կարծեացը հաւանական ապացոյցներ չունի : Այս իրաւ է որ Հայերը ինչ վաճառք ու ձեռագործներ որ կանցընէին Խրիմէն ու Քամանէն Ձերքեզներուն երկիրը , եւ մանաւանդ աղ ու երկաթեղէն , անոնց փոխարէն ոչ միայն մորթ , կաշի , ձի , ոչխար , մեղր , մոմ եւ ասոնց նման բնական բերքեր կ'առնէին անոնցմէ , այլ երբեմն նաեւ մանչ եւ աղջիկ պատանիներ , որ կըտանէին Խրիմու քարաք խաներուն կըծախէին... Բայց բուն գերեվաճառութիւնը Ձերքեզներուն բարբարոսական սովորութիւնն եղած է ամէն ժամանակ , եւ այն աւագակարարոյ Ձերքեզները ամենեւին կարօտ չէին Հայոց միջնորդութեանը՝ երբ որ իրարու զաւկները գողնալով , երբեմն ալ բուն իրենց զաւկները , Սեւ ծովուն եզերքը կիջեցընէին ու Տաճկաց նաւերը կըլեցընէին կըլուղարկէին Տաճկաստան :

Նոյն հեղինակը կըվկայէ քէ Հայերը աւելի պատուաւոր միջնորդութիւն կընէին Ձերքեզ իշ-

խաններուն մէջ, կոխ կամ բշտամութիւն մը ծագած ատենը՝ զանոնք իրարու հետ հաշտեցնելով : Այն իշխանները արեւան վրէժը արիւնով առնելու վարժած ըլլալով, եւ իրենց բշտամոյն ներելու կամ անկէց ներումն խնդրելու սովորութիւն ամենեւին չունենալով, անհաշտ բշտամութեամբ իրարու դէմ ջարիք կը մտածէին. Հայերը զանազան հնարքներով երկու կողմին ալ սիրտը կ'առնէին, ու յանկարծակի իրարու հանդիպեցնելով ճարտարութեամբ՝ կը հաշտեցնէին զանոնք. ուստի Ձերքեզներն ալ շատ անգամ Հայոց կը դիմէին որ այնպիսի հաշտութիւններու ճար գտնեն :

Ձերքեզներուն մեծերը սովորութիւն ունին որ իրենց զակերները քովերին չեն պահեր, այլ հայրագրի մը կը յանձնեն՝ անոնց տղայութեան ու կարեկերութեան ատենէն մինչեւ եօթը տարեկան հասակին : Այս հայրագրութեան պաշտօնը սիրով եւ մեծ վստահութեամբ կը յանձնէին Հայերուն. անոնք ալ՝ որ *աթալըզ* անունը կ'ունենային՝ իրենց սանին պարտական էին սովորեցնել աղէկ ձի հեծնալ, գէնք բանեցնել ու գողութիւն ընել : Տղան եօթը տարեկան որ ըլլար, հայրագիրը կ'առնուր սանը՝ գեղեցիկ ու զարդարուն ձիու մը վրայ հեծցուցած կը տանէր հօրը. անիկայ ալ բոյոր ազգականներովը ընդ առաջ կուգար, տղան կընդունէր, մեծ խնշոյք կընէր ամենուն, եւ հայրագրին՝ ընծաներ տալով հատուցում մը ըրած կը լլար անոր աշխատութեանը. անկէց ետքն ալ հայրագիրը տանը մէջ գրեթէ իշխանին հաւատարմագրեցութիւն կ'ունենար, իր որդիքն ալ իշխանին տղուն կարեկորայր եղած ըլլալով՝ շատ անգամ անոր քով կը մնային իբրեւ զինակիր եւ մտերիմ բարեկամ : Աղջիկ տղաք ալ Հայ կանանց կը յանձնուէին որ կար կարել, բան հիւսել, եւ ուրիշ ձեռագործներ ու տուն հոգալ սովորին :

Ահա այս կերպով եգերահայք հանգիստ կեանք մը կանցընէին այն իրենց նոր բնակութեանը մէջ : Բայց ասկէց հարիւր տարի մը առաջ՝ երբոր Տաճկաստանէն մահմետական քարոզիչներ գնացին Ձերքեզներուն երկիրը ու շատ մարդ որսացին, Ձերքեզները սկսան Հայոց վրայ ծուռ նայիլ, ու անոնց քրիստոնէութիւնը աչքերնուն փուշ եղաւ : Պեկրատի դաշնադրութեան ատեն, որ 1759ին եղաւ, Կապարբայի բնակիչները որ Ռուսի տէրութեան հպատակ ճանցցուած էին՝ որոշուեցաւ որ ինքնագլուխ ըլլան. անով մահմետականութիւնը եւսիլի զօրացաւ անոնց մէջ : Հայերը առջի բերան

հաստատուն մնացին իրենց քրիստոնէութեանը վրայ. բայց որովհետեւ մինչեւ այն ժամանակները Ձերքեզներուն մէջ ցրուած կրկենային՝ վտանգ էր որ իրենց հայրենի հաւատքը ձեռքերնէն երթայ. ուստի սկսան իրարու հետ խօսք դնել որ ձգեն փախչին այն երկրէն՝ ուր որ հիւրասիրութեան օրէնքն ալ սկսեւ էր ոտքի տակ երթալ :

Կըսեն բէ այն ատենները Աքաճըխ-Էյքէք անունով Ձերքեզ իշխանին մէկը խորհուրդ տուաւ. Հայոց որ ամենքը մեկտեղ ժողովուին ու ի միասին բնակին. տեղ մըն ալ որոշեց իրենց իր երկրին մէջ Շահմաշէ գետին քովը որ հոն հաստատեն բնակութիւննին : Այն ատեն Հայերը բաժնուեցան լեռնական Ձերքեզներէն, ու սկսան զալ ժողովուիլ՝ այն որոշուած տեղերը բնակիլ. որով շուտ մը երեք մեծամեծ աւաններ, քանի մը հատ ալ մանր գեղեր ձեւացան : Այն որ լսեց Խրիմու բարեյիշատակ առաջնորդ Տէր Աղամ եպիսկոպոսը, Գալուստ վարդապետը յուղարկեց որ երթայ Ձերքեզի Հայերուն հոգեւոր պիտոյքը հոգայ, եւ հաստատէ զանոնք իրենց քրիստոնէական հաւատքին մէջ : Գալուստ վարդապետը գնաց, բոյոր աւույները պտըտեցաւ, ամեն մեկ տնուորի այցելութիւն ըրաւ, ուր որ հաւատքի բույութիւն տեսեր էր՝ քանի մը ամիս հոն մնաց, խրատեց, Հայոց հետ պսակուած շատ մը Ձերքեզ կանայք դարձի բերաւ, ու յետոյ դարձաւ Խրիմ : Անկէց ետքը փոքր Ասիոյ կողմերէն Յովհաննէս վարդապետ անունով մէկը գնաց հոն. բայց ասոր վրայ գիտցուածը այսչափ է միայն որ ետ դառնալու ատենը լեռնցիներէն սպաննուէր է : Յետոյ սուրբ Էջմիածնէն Վարդան վարդապետը գնաց, ու բոյոր Հայոց գեղերը պտըտելէն ետեւ նորէն իր վանքը դարձաւ :

Արդուրեանց Յովսէփ արքեպիսկոպոսը, որ Ռուսաստանի Հայոց առաջնորդ էր 1775ին, շատ անգամ քահանայ յուղարկեց լեռնական Հայոց, ու երբոր 1781ին Խրիմու Հայերը Նոր Նախիջեւան փոխադրուեցան, առաջարկուեցաւ նաեւ Ձերքեզի Հայերուն որ եթէ կուզեն՝ Ռուսաստան անցնին. բայց այն առաջարկութիւնը իրենց չհասած կերեւնայ : Երկու տարիէն Յովսէփ արքեպիսկոպոսը նորէն ըրաւ անոնց նոյն առաջարկութիւնը, եւ կուգէր որ Նոր Նախիջեւանին քովերը գան բնակին. այն անգամուն ալ հինգ ընտանիք միայն սիրով ընդունեցան յորդորանքն ու ելան գնացին հոն. իսկ մեկայնոնք տեղերնին մնացին, վասն զի իրենց Ձերքեզ կանայքը չէին

ուզած հայրենիքին բողոք՝ օտար երկիր երբալ : Արքեպիսկոպոսն ալ տեսնելով որ կարելի չէ զանոնք տեղերնէն շարժելը, երեք քահանայ յուղարկեց որ հոն բնակին. եւ էին Տէր Եղիա, Տէր Գրիգոր եւ Տէր Մարտիրոս : Ասոնց արդեամբքը Ձերքեզի Հայերը իրենց քրիստոնէութեանը մէջ հաստատուն մնացին, ու միայն քանի մը տնուոր Շէյխ-Մանսուր անունով սուտ մարգարէին խօսքերուն հաւատալով տաճկացան ու գնացին Անափա բնակեցան :

Այն երեք ընտիր քահանաներուն վախճանելէն ետեւ լեռնական իշխանները ամէն ջանք ըրին որ նոր քահանայ չերբայ Հայերուն, ու ստիպուին տաճկանալու. անով հինգ տարին մէյմը հազիւ թէ վարդապետ մը կը հանդիպէր քովերին. ոմանք ալ մինչեւ քսան տարի առանց քահանայի մնացին : 1809ին Եփրեմ կաթողիկոսը իր նախորդացը պէս փոյթ ունենալով Ձերքեզի Հայոց վրայ, յուղարկեց հոն Տէր Յարութիւն քահանան, ու Կարապետ վարդապետը որ իննսուն տարին անցած ալեգարդ ծերունի մըն է ու դեռ կապրի հոն : Անոնցմէ ետքը հոն յուղարկուեցաւ Արդուքեանց Յովսէփ կաթողիկոսին աշակերտ Յովհաննէս անունով մէկը. ասիկայ ինքն ալ Ձերքեզի Հայերէն ըլլալով՝ քանի մը բարեկարգութիւններ մտցուց իր հայրենակցացը մէջ, որոց գլխաւորներն էին տուրքերուն չափ դնել ու թերեւորին տալ, եւ լեռնականաց քանի մը վատ սովորութիւններն որ Հայոց մէջ մտած էին՝ վերցընել :

Ռուսաց եւ Օսմանեանց մէջ 1828ին ու 1829ին եղած պատերազմներէն վերջը Սեւ ծովուն եզերքը Ռուսաց ձեռքը անցնելով, Ձերքեզներուն ու Հայերուն վաճառականութիւնն ալ ծովուն կողմանէ կտրեցաւ, եւ Հայերը սկսան Կովկասի հիւսիսային կողմը գտնուող Ռուսաց գաւառներուն հետ առուտուր ընել : Ձերքեզներն որ արդէն Հայերուն վրայ շատ պաղեր էին, տեսնելով անոնց Ռուսներուն մօտենալը, եւ հասկընալով որ քրիստոնէութիւնն է զանոնք իրարու մօտեցընողը, սաստիկ հալածանք հանեցին Հայոց դէմ, ձեռքերնէն շատ մը ազատութիւններ առին, իրենց գերիներուն կարգը անցուցին զանոնք, շատ մարդ մեռուցին, շատ մըն ալ լեռներուն ներսի կողմերը քշեցին : Խեղճ Հայերուն ճարը հասնելով, 1858ին դիմեցին աղաջանօք Ռուսաց Զաս զօրապետին որ իր պաշտպանութեան տակը առնէ զիրենք. երբոր զօրապետն ալ խոստացաւ պաշտպանել անոնց, խումբ խումբ վազեցին գնացին Ռուսաց

սահմանին մօտ անտառներու մէջ վրաններով բնակեցան, ու քիչ առեռնէն չորս հինգ հարիւր տնուորէն աւելի եղան : Զաս զօրապետը յորդորեց Հայերն որ հաստատուն տներ շինեն ու անոնց մէջ բնակին, ինքն ալ տերութեան ծախքովը եկեղեցի մը կանգնեց որ անոր քով ժողովուին ու քաղաք մը ձեւացընեն : Ձերքեզները 1841ին յարձըրկեցան Հայերուն վրայ, տներնին այրեցին, կողոպտեցին, շատ մարդ գերի տարին, մէկ քանին ալ մեռուցին. բայց Հայերը անով ալ չյուսահատեցան. Ռուսաց տերութենէն ու Ռուսաստանի Հայերէն ստակ ընդունելով՝ իրենց քաղաքը նորէն շինեցին ու անունը դրին Արմաիր :

Արմաիր քաղաքը կամ աւանը Կուպան գետին ձախ եզերքին վրայ է՝ Փրօջնօ-Աքօփ ըսուած ամրոցէն մէկ մղոնի չափ հեռու. չորս դին խորունկ խրամ ունի, ու չորս դուռ. հիւսիսային կողմը թերակղզի մը կայ, եւ բնակիչները հոն կը վախսընեն իրենց ստացուածքը՝ կանայքն ու տղաքը՝ երէ յանկարծ Ձերքեզները վրանին յարձըրկին : Աւանին մէջտեղը քառասունի չափ խանութ կայ՝ բաւական կոկիկ. անոնց մօտ է եկեղեցին ու դպրոցը՝ որ Պատկանեան աւագերեցին հիմնածն է. մէջը հարիւրի չափ աշակերտ կայ, եւ սկսած են հայերէն ու ռուսերէն խօսիլ : 1855էն ի վեր տօնավաճառ կըլլայ հոն տարին մէյմը, եւ չորս կողմի քաղաքներէն ու գեղերէն շատ մարդ կը ժողովուի, որով եւ մեծ առուտուր կըլլայ : 1852ին քարաշէն եկեղեցի մըն ալ սկսաւ շինուիլ քաղաքին մէջ, եւ Ռուսաց տերութիւնը 40 հազար Փրանքի չափ օգնութիւն ըրաւ անոր շինութեանը :

Հիմա Արմաիրի բնակիչներուն թիւը՝ գերիներն ալ հաշուելով՝ հինգ հազարէն աւելի է : Ասոնց գլխաւոր գործն է վաճառականութիւն, ոմանցն ալ անասուն դարմանել, երկրագործութիւն եւ հարկաւոր արուեստներու պարապիլ : Բայց բուն երկիր բանողները գերիներն են. իսկ անոնց տերերը շատ անգամ իրենց գերիներուն պաշտպանելու համար կերբան դաշտը՝ վերէն ի վար գէնքերով զարդարուած, եւ բլուրներուն վրայ կեցած կընային : Հեռուանց Ձերքեզներուն մօտենալը տեսածնուն պէս՝ իմաց կուտան գերիներուն, ու անոնց հետ մէկտեղ կը պատերազմին բշտամեաց դէմ : Մեծ ամօք կըսեալուի զինեալ Արմաիրեցիի մը՝ բշտամեաց առջեւ ի վախճաւ դառնալը :

Արմաւիրեցիք հայկական սրամտութիւնը, քաջասրտութիւնն ու բարեկամութիւնը պահած են. բայց շատը ցորենագոյն ըլլալու տեղը՝ Ձերքեզներուն պէս քիչ մը դեղնագոյն են : Ծերերը գլուխին ու մօրուքին բոյորովին կածիլեն, իսկ երիտասարդները մագոտ ու մօրուաւոր են : Քաջասրտութեան կողմանէ Ձերքեզներէն վարջեն մնար, մանաւանդ քե անոնցմէ ալ վեր են, ինչպէս որ յայտնի է նաեւ շատ մը ստոյգ պատմութիւններէ որ կը պատմուին մեջերնին : Թրինակի համար, Կեօքջայ օղյու անունով երկու եղ-

բարք կան եղեր վաճառական, որ վաճառքով իրենց քաղաքը դարձած ատեննին եօրը հատ Ձերքեզ աւագակներու հանդիպեր են : Ասոնք ստիպեր են որ Հայերը ինչ որ ունին՝ իրենց տան. Հայերն ալ իջեր են ձիերնէն վար ու իրարու ետեւէ անոնցմէ չորս հոգի մեռուցեր են, միւս երեքն ալ այն տեսնելով ձգեր վախեր են : Այս անցքը քաղաքին մէջ տարածուելէն ետեւ՝ մինչեւ Ռուսաց Ձաս զօրապետին ականջն ալ հասեր է, եւ անիկայ ստուգեր ու տերութենէն մէյմէկ արծրէ մետալ բերել տուեր է Կեօքջայ օղյու եղբարց :

ՓԱՐԻԶԵԱՆ ԱՄՍԱԳԻՐ

ՏԱՐԵԳՐՈՒԹԻՒՆ ԱՆՅԵՑ ԱՆՅԵՂՈՅ Ի ՅՈՒՂԻՍԷ 1855 ԱՄԻՆ ՅՅՈՒՂԻՍ 1856 :

1855. — ՅՈՒՂԻՍ

1. Անտոն Ռոզմինի իմաստասեր երեցն խալացի մեռանի ի Սրբէզա առ Մաճիմքէ ծովակաւ :

2. Կայսրն Նափոյեռն յօրենադրաց ժողովին ստեճաբանեալ՝ յայտ առնէ գորտմութիւն իւր ընդ անագանէյ հաշտութեան, եւ գլխաման ի ժողովել զրամ եւ զօր բաւական ի պէտս պատեւրագմին :

8. Ուիլյեմ Եղուարդ Փառի, նաւագնաց ուղեւոր ի ծովս հիւսիսոյ, մեռանի յէմս քաղաքի :

11. Մովսէսեան Ռուսաց Պօղոս Նաբիմով կարեւիբ խոցեալ ի Սեւասթոփոլ՝ մեռանի ի վաղիւ անդր :

12. Դաշն բարեկամութեան եւ վաճառականութեան ի մէջ Դաղդիացոց եւ Պարսից՝ հաստատեալ ի Թեհրան :

21. Դանիէլ Արքերպով՝ քերթող շուետացի՝ մեռանի ի Սրբոյմ :

25. Սասանութիւն ընդ ամենայն երկիրն Զուիցերաց, եւ մանաւանդ ի վիսիտերբալ գաւառի, յորմէ դղրդին փոքր մի եւ կողմանք ինչ Դաղդիոյ, Լոմպարտիոյ, եւ Դերմանիոյ :

ՕԳՈՍՏՈՍ

8. Գուլիէլմոս Փէփէ զօրավար խալացի մեռանի ի Թուրքին :

9. Նաւատորմիդր Դաղդիացոց եւ Անգլիացոց ուժակոծեալ զմասն ինչ Սվետպորկ քաղաքի՝ հրդեհէն տուհոս բանի մի փայտակերտս, եւ յետ երից աւուրց մեկնեալ ի բաց զնան :

12. Հրաման զօրածողովոյ ի մետասան նահանգս Ռուսիոյ՝ 23 այր առ հարիւր :

16. Ճակատամարտ կամրջին որ ի Թրաքիի. Ռուսք 60, 000, որոց զօրավարէ յաշում բեւին Ռիտ, եւ ապա ինքն իսկ Կորչարով, եւ ի ճախումն Լիվրանտի, յարձակին ի վերայ դաշնակցաց առ Չեռնայա գետով, եւ ի բաց վանին ի Դաղդիացոց եւ ի Սարտենիացոց՝ որոց զօրապետին Փէլիսիէ եւ Լա Մարմոնրա :

18. Դաշնագիր միաբանութեան ընդ պապն Հռովմայ եւ ընդ կայսրն Աւստրիոյ, որով բազմապատիկ ազատութիւնք շնորհին յԱւստրիա հռովմեական ժողովրդոց :

— Դշխոյն Անգլիոյ հասանէ ի Փարիզ, եւ ի 28 ամսոյս դարձ առնէ անդրէն յԱնգլիա :

22. Պատրիարքն հռովմեական Յունաց Մաքսիմոս Մազլլւմ վախճանի յԱդրեսանդրիա ի հասակի 87 ամաց :

ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ

3. Մարտ եւ յաղթութիւն Ռուսաց առ Կարուց քաղաքան ի Հայս :

5. Սկիզբն ուժակոծութեան ամրոցին Մայաքովի 700 բնդանօրիւր :

8. Առումն ամրոցին ի Դաղդիացոց հանդերձ ահազին կոտորածիւ յերկուց կողմանց :

9. Ռուսք հուր հարեալ ի մի կողմն կիսաւեր քաղաքին Սեւասթոփոլի, եւ զնաւս իւրեանց ծովասոյգ կո-